

Түркі тілдері моносиллабтар жүйесіндегі біркұрамды тұлғалар

Ескеева М.Қ., ф.ғ.д.

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

Түркі тілдері дамуының бастапқы кезеңінің көрінісі болып табылатын дауысты дыбыстан тұратын біркұрамды сөздер VII-IX ғасырларда дербес мағыналы сөз түрінде қолданылса да қазіргі түркі тілдерінде, оның ішінде қыпшақ тобындағы тілдерде дербес лексикалық қабілетінен ажырап, түбір-негіздер құрамында ғана сақталып отыр. Санының аздығына байланысты түркі лексикасы дамуындағы дербес тарихи-лексемалық статусы толық мойындалмай келе жатқан V тұлғалы моносиллабтардың тұлғалық-мазмұндық табиғаты тіл онтогенезімен байланысты аса күрделі идеофондық құбылыс. Синхронды-статикалық тұрғыдан қарастырғанда архитүбірлік белгісі күңгірт болғанымен VC, VCC, SVC, CVCC модельді моносиллабтардың, дисилабтар мен полисиллабтардың құрамынан фоносемантикалық, морфемдік-компоненттік, семантикалық-мазмұндық, танымдық-логикалық талдау әдістері негізінде V моделінің сұлбасын айқын ажыратуға болады, ойымыз дәйекті болу үшін Орхон-Енисей, Талас ескерткіштері тілінде тіркелген бір құрамды дербес лексемалардың қыпшақ тобына кіретін қазіргі түркі тілдеріндегі тұлғалық-мазмұндық ерекшеліктеріне зер салайық:

и «сон» (ДТС, 603): *Ertis ügüzig keče joridimiz, turgis buduniy uda bastimiz* «Ертіс өзенін кешіп өттік те, түргеш халқын ұйқыда бастық» (Айд. I, 179). Қыпшақ тілдеріндегі **uj ≈ *oj* түбір-негіздерінің құрамында сақталған: е. қып. **uj: ujīyil* «спать, ложиться спать», *ujitqil* «усыплять», *ujuqla* «заснуть» (Құрыш. 208); тат., башқ. *jokla*; ноғ. *ujkla*; қалп. *ujqila*; қаз. *ujqi, ujqta*. Көне түркілік *и** лексемасынан дамыған **uj ≈ *oj* татар, башқұрт тілдерінде метатезалық өзгеріске түсіп, **jo* моносиллабымен қалыптасқан.

и «мочь, выносить, быть в состоянии» (ДТС, 603): *jayi bolip, itinii jaratunu umadiq, jani icikmis* «Жау болып қолдарынан түк келмей және бағынды» (Айд. I, 173). Қазіргі түркі тілдері базистік лексикасынан сұлбасын ажыратып алу қиындық тудыратын көне түбірлердің бірі – *и*. Б.Сағындықұлы *иуап* «күдіретті, құдай» сөзінің құрамындағы *иу* моносиллабының «күдіретті күш, қимыл-қозғалыс иесі» мағынасын көрсетсе [1, 104], А.Н.Баскаков *и* сөзінің мағынасы «білу, түсіну» мәніне жақын екеніне сүйене отырып «... глагол *и* «мочь, терпеть» генетический связан с глаголом *иқ* «понимать, разуметь (с производным *иқ – иш* «разум, понимания)», который в других языках имеет, кроме того, значения в каракалпакском *иқ* «вникать в сущность, усваивать» и проч.» [2, 41-42] деген пікір айтады. *и* лексемасын қимыл есім тудыратын грамматикалық форма -у жұрнағымен байланыстырушы пікірлер де негізсіз емес. Енисей ескерткіштерінде кездесетін *из* «мастер, умелец» Е. 31 (ДТД, 75), М.Қашқари еңбегінде қолданылған *из* «искусный, опытный, умелый» (МК. I, 46), моносиллабы,

қазақ тіліндегі *usta* «ұста» сөздері де көне түркілік *u* түбірімен төркіндес екені байқалады.

u «увеличивать» (ДТД, 74). Көне жазбалар тілінде «ұлғаю, өсу» мәнін беретін *u* түбірінің дербес лексема ретінде қолданылуы Тува аймағындағы Элегест елді мекені маңынан табылған ескерткіште ғана кездеседі. Өзге Орхон, Енисей, Талас жазбаларында осы түбірден жасалған **ul* түбір-негізі қолданылады: *ulga* «расти, сделаться большим» (ДТД, 76); *ulgat* «вырастить» (ДТД, 76); *uluu/ulug* «большой, важный, старший» (ДТД, 76). Ескі қыпшақ тілінде *ulaldur* «увеличивать, умножать», *ulu* «большой» (Құрыш. 209); башқ. *olo*; тат. *oli/olü*; ққалп. *ullî*; қаз. *uli/ulîq* «великий, большой». Қазіргі түркі тілдеріндегі *ülken* «үлкен» сөзі де *u* тұлғасымен түбірлес: *ü* → *ül* → *ülken*. Қыпшақ тілдері деректері бойынша көне түркілік *u* түбірінің **u, *ü, *o, *ö* нұсқалары ажыратылады.

i «растение» (ДТС, 603): *i bar bas asdimiz* «бұтасы бар шыннан астық» (Айд. II, 52). Н.А.Баскаков *i* моносиллабы жайлы «... корень *y*, который встречается главным образом в парных словах типа *y* – *yuaç* «всякая растительность», *y* – *taryu* «посева злаковых культур», *y* – *taş* «заросли и скалы (камни)» и поэтому также представляется либо заимствованным из других языков, либо графически ущербно оформленным, либо фонетически редуцированным» [2, 39] деп *i* тұлғасының дербес лексемалық қабілетіне, түркілік табиғатына күмәнмен қарайды. Тоникук ескерткішінде *i* тұлғасының дербес қолданылуы: *Atiy iqa bajur ertimiz* «Атты бұтаға байладық» (Айд. II, 109) аталған моносиллабтың көне түркілер тілінде дербес мағыналы сөз ретінде жұмсалғанын көрсетеді, сондай-ақ *i* дыбысын белгілейтін таңба айқын бедерленгіндіктен (екі сөйлемде де) графикалық көркемдеуден кеткен олқылық деуге де келмейді. И.А.Батманов бастаған зерттеушілер *i* сөзінің «ағаш» мәнін де көрсетеді (ДТД, 83). Сондықтан жалпы түркілік *iyaş/iyaç/ayaş/agaç/jiyaş* лексемаларының негізінде *i* түбірі жатқанын байқауға болады. Тоникук ескерткішінде қолданылған *iyaç*: *iyaç tutunu ayturtum* «Ағаш ұстап шықтық (көтерілдік)» (Айд. III, 109) сөзі қыпшақ тілдерінде *a* тұлғасымен қалыптасқан: е. қып. *jīyaç/ayas/ayaç* «дерево, древесина, лес» (Құрыш. 77); құм., тат., қар. *ayaç*; ноғ., ққалп., қаз. *ayaş*; башқ. *ayas*. Махмұд Қашқари еңбегінде *iyaç* сөзі *jīyaç* түрінде тұлғаланып «густое дерево» (МК. II, 25), яғни «қалың жыныс, ну орман» мәнін береді. Ескерткіштер тілінде *jīš* «тау, орман, тоғай» (Айд. I, 163) лексемасы да қолданылады: *Ötuken jīšqa jig idi joq ermis* «Өтүкен жынысында игі (жақсы) ие жоқ еді» (Сартк., 259). **jī* тұлғасы *i, iŷ* моносиллабтарымен генетикалық жағынан туыс екені анық. Гомогенді моносиллабтардың түркі тілдері дамуының көне түркілік кезеңінде қатар қолданылуы олардың тарихи қалыптасуы әлдеқайда ертеден, түркілік тек тіл, баба тіл кезеңдерінен бастау алатынын байқатады. Көне түркі тіліндегі *i* түбірінің «ағаш» мағынасымен қатар «жалпы өсімдік» мәнін беруі қазіргі қазақ тіліндегі *arşa, ipŷaj, arpa* т.б. өсімдік атауларының этимологиялық негізін анықтауда есте ұстайтын мәселе.

i «послать, воздвигать» (ДТД, 83): *Ötuken jir olurup, arqış tirkiş isar, neŷ biŷuŷ joq* «Өтүкен жерінде отырып, керуен жіберсең, еш мұның жоқ» (Айд.

І). Ескерткіштер тілінде осы түбір арқылы жасалған *id* «посылать, направлять, бросить», *it* «посылать» (ДТД, 83, 85) дербес лексемалары да қолданыста. Қазіргі қыпшақ тілдерінде *i* тұлғасы дербес лексема түрінде қолданылмайды. Қазақ тіліндегі «қозғау, жылжыту» семасын сақтаған *it* «ытқыту, жіберу», *isir* «қозғау, ысыру», *ibir* (ыбыр-жыбыр/қыбыр-жыбыр) «қозғалу, артық қимыл, іс-әрекет» сөздері құрамынан көне түркілік *i* сөзі анық байқалса, *at* (мылтықты ату, жүрегі атқақтау, су атқылау т.б.) ескі қыпшақ тілінде *at* «метать, бросать» (Құрыш. 88); ноғ., башқ., құм., тат., ққалп., қырғ. *at* «стрелять, бросать»; *atta* «атта», *adim* «адым» т.б. лексемаларының құрамынан түркі тілдерінде кеңінен орын алған *a* ≈ *i* сәйкестігі мен ортақ мазмұн арқылы ажыратуға болады. Бұл мысалдар арқылы жалпытүркілік **i/a* ілкі түбірінің архисемасы «жалпы қозғалысты» білдіргені анықталады. Олай болса *i/a* архитүбірінен өрбіген сөздер кешеніне «ажырау, бөліну» мазмұнын сақтаған *at* ≈ *ad* ≈ *aš* ≈ *ač* ≈ *až* ≈ *az* ≈ *aj* ≈ *aq* ≈ *ay*... гомогенді моносиллабтар тізбегі де топтасуы мүмкін. Б.Сағындықұлы «жылқы», «есім» мәнін беретін *at* моносиллабын да *it/at* етістіктерімен сабақтастыра қарастырып, *at* етістігінің қозғалысқа; қозғалыстың ырықсыздығына; қозғалыстың барынша жылдам, шалт өтуіне; қозғалыс нәтижесі ажырауға, бөлінуге әкелуіне; қозғалыстың қайталамалығына қатысты бірнеше семаларын көрсетуі [1,40-41] де *at/it* етістіктерінің жалпы мазмұнына негізделеді.

**ö* «думать, размышлять» (ДТС, 375): *ačsiq tosiq ömezsen bir todsar ačsiq ömezsen* «Аштықта тоқтықты түсінбейсің, бір тойсаң аштықты ойламайсың сен» (Айд.І, 169). Ескерткіштер тілінде *ö* түбірінен тараған бірнеше түбір-негіздер ұшырасады: *ö* → *ög* → *ögüt* «совет, наставление, хвала», *ö* → *ök* → *ökün* «каяться, сожалеть» (ДТС, 382) *ö* → *ög* → *ögle* «талқылау» (Айд. II, 102). Жалпытүркілік **o* ≈ **ö* ≈ **u* ≈ **ü* түбірінің даму жолы, тұлғалық, мағыналық өзгерістерін Ғ.Әнесов қазақ тілі деректері негізінде жан-жақты талдап көрсетеді [3,77-80]. Қазіргі қыпшақ тілдерінде аталған түбірдің барлық тұлғалары да сақталған: башқ. *ögöt* «наставление», *uj* «мысль, размышление», *uqiw* «чтение, учеба»; қаз. *oj*, *ujyar*, *uym*, *uq*, *ügit*, *üjren* т.б. Ескі қыпшақ ескерткіші «Китаб-и меджму-у терджуман түрки уа аджеми уа моголи уа фарси» шығармасы тілінде **ö* түбірінен тараған *ök* «ум, душа, дух», *öküş* «воспитание», *örenle* «думать, полагать», *ojna* «играть, шутить» (Құрыш. 175, 179) лексемалары қолданылған.

e «быть» (ДТД, 86) Талас ескерткіштері тілінен тіркелген *e* етістігі қазіргі қыпшақ тілдерінде көмекші етістік қызметінде өткен шақ мәнін білдіреді. Ауызекі тілде шақ формалары түсіріліп, тікелей жіктік жалғауларымен тіркесіп те қолданылады. Мысалы, қазақ тілінде: *e* → *edim* → *em*, *e* → *ediñ* → *eñ*; *e* → *edi* → *et және e* → *ken*. Әдетте қазақ тіліндегі *e* тұлғасы жалпытүркілік *er/*är/*ip* моносилабынан таратылады. Талас ескерткіштері тіліндегі *e* етістігі Орхон ескерткіштерінде *er* тұлғасында кеңінен қолданылады: *tabyač budun sabli süčik, ayisi jumčaq ermis* «табғач халқы сөзі тәтті, қазынасы асыл еді» (Айд. I, 169). *e*, *er* тұлғаларының бір дәуірде қатар қолданылуы көне түркілер тіліндегі тайпалық ерекшеліктерге

байланысты құбылыс екенін қазіргі түркі тілдері деректері де көрсетеді. Ал оның дербес мәнінен ажырап көмекші етістікке айналуы тіл дамуындағы тарихи заңдылық.

V тұлғалы моносиллабтардың көне түркі тілінде сирек кездесуіне әрі қазіргі түркі тілдерінде де дербес лексема түрінде қолданылмауына орай Н.А.Баскаков оларды бастапқы түбір бола алмайтын, фонетикалық, семантикалық тұрғыдан ұзақ даму жолынан өткен, екі-үш құрамды түбірлерден ықшамдалған тұлға ретінде қарастырады: «Түркі тілдеріндегі (C)Г(C) негізі біршама толық құрамды (C)ГC < CГC түбір морфемаларынан генетикалық жолмен қалыптасқан кейінгі құрылым екені анық» [2, 43]. Ескерткіштер тілінде айқын бедерленген V құрылымды моносиллабтарды туынды тұлға ретінде қарастыруды тілдік деректер толық қуаттай алмайды. Ә.Қайдар қазақ тілінде *a, ä, e, o* дауыстылары арқылы жасалған V тұлғалы түбірлер (негізінен одағайлар) 30-ға жуық семантикалық мәнде жұмсалатынын, басқа түркі тілдерінде де V құрылымды түбір-негіздер қолданылатынын көрсете отырып, «Қазіргі түркі тілдерімен салыстырғанда бір буынды түбір-негіздердің бұл типі көне ескерткіштер тілінде біршама кеңірек таралуы олардың қалыптасуы ежелгі кездерден басталатынын айғақтайды. Түркі тілдері дамуының ең көне кезеңдерінен көрініс беретін V типті түбірлер бір буынды түбір-негіздердің *VC, VCC* тәрізді жаңа, типтерін және екі буынды негіздерді тудыра отырып, агглютинативті құрылымның элементтерін қабылдаған» [4, 41] деген ой айтады.

Адамзат тілінің қалыптасу кезеңдерінен бастау алатын жекелеген дауысты дыбыстардың (аллофондарымен бірге) белгілі бір идеялық мән жүктеп қолданылуы уақыт өте келе өзіндік идеосегменттік мәні бар дауыссыз дыбыстарды, дыбыс тіркестерін қабылдау арқылы тұлғалық өзгерістерге түсіп, полисемантикалық сипаты әр тұлғаға сәйкес біршама нақтыланып, бастапқы мазмұны шарттылық сипат ала бастаған сияқты. Тіл элементтерінің абстрактілі-шарттылық сипаты неғұрлым басым болған сайын оның шынайы табиғатын танып-білу, тарихи даму жолын анықтауда күрделене түсетіні белгілі. Жалпы кез келген рухани құндылықтың маңыздылығы артқан сайын оны танып-білу, бағалау қиындай береді. Тіл де адами құндылықтардың негізгісі ретінде саналы адамзат өміріндегі маңыздылығы артқан сайын күрделене береді, жетілген дыбыстық тілде оның бастапқы жай-күйінің сілемдері мен болмашы іздері ғана сақталады. Түркі тілдеріндегі V модельді моносиллабтарды да сондай реликт белгілер, өте ежелгі лексикалық қордың сұлбасы ретінде қабылдағанымыз жөн. Қазақ тіліндегі *ös, ön, ör* (өрле, өрбі, өнім, өрші, өркенде) тәрізді моносиллабтардың ортақ мазмұны мен тұрпатындағы ұқсастықтарды кездейсоқ құбылыс деуге келмейді, ортақ мазмұнды арқалап тұрған *ö* дауыстысы екені аңғарылады. «Даму, жетілу, көбею, пайда болу» идеясы **ur* (ұрпақ, ру, ұрық, ұрғашы) моносиллабында сақталғаны белгілі. Б.Сағындықұлы *ör, *ur* тұлғаларын гомогенді моносиллабтар ретінде қарастырады(1,111). **ur* тұлғасының жалпы мазмұны **ür* (үрім-бұтақ, үрпі), **oy/uy ← oyul, um* (Ұмай), **ul* (ұлы, ұлғаю, ұласу), **ül* (үлкен) т.б. моносиллабтарында сақталуы да *u, ü* дауыстыларының идеялық

кабілетін танытады. Демек қазіргі түркі тілдерінде «пайда болу, даму, жетілу, жалғасу, көбею» идеясын сақтаған *и, й, о, ө* дыбыстарынан басталатын гомогенді сөздердің гипотезалық ілкі түбірі ретінде *V* модельді **и, *й, *о, *ө* моносиллабтарын ажыратуға мүмкіндік бар.

Әдебиеттер:

1. Сағындықұлы Б. *Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері.* – Алматы: Санат, 1994. -166 б.
2. Баскаков Н.А. *Историко-типологическая фонология языков.* –Москва: Наука, 1988. -207 с.
3. Анесов Г. *Семантическое развитие производных основ образованных от гомогенных корней // Вопросы тюркского языкознания.* –Алма-Ата: Наука, 1985. – С. 77-80.
4. Кайдаров А.Т. *Структура односложных корней и основ в казахском языке.* –Алма-Ата: Наука, 1986. –323 с.

Шартты қысқартулар:

- Айд. I *Айдаров F.* Күлтегін ескерткіші. –Алматы: Ана тілі, 1995. –232 б.
- Айд. II *Айдаров F.* Тоникук ескерткішінің (ҮІІІ ғасыр) тілі. –Алматы: Қазақстан, 2000. – 120 б.
- ДТС Древнетюркский словарь. Под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М.Щербака. –Ленинград: Наука, 1969. –676 с.
- ДТД Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. Под ред. И.А.Батманова. –Фрунзе: Илим, 1971. –194 с.
- Құрыш. *Құрышжанов А.К.* Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XII в. Тюркско-арабского словаря. –Алма-Ата: Наука, 1970. –232 с.
- МҚ. I *М.Қашқари.* Девону луғот ит турк. С.М.Муталлибов. I том. Ташкент: УзССР Фанлар академияси нашриётининг боспахонаси, 1960. -499 с.
- Сартқ. *Сартқожа Қ.* Орхон мұралары. –Астана: Kultegin, 2003. –392 б.

Түркология жаңа ғасырда: рухани құндылықтарды сақтау және зерттеу мәселелері// Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. I том. -Орал, 2009